

Ugar, parlag, tarló vagy puszta? ¹

Türke Ildikó Judit

A fenti fogalmak elkülönítése esetenként igen nehézkes, az egyes tudományterületek más- és más értelemben használják őket, továbbá a parlag és ugar fogalmak gyakran keverednek, jelentésük részben átfed. E két fogalom közötti különbség legegyszerűbben úgy fogalmazható meg, hogy ha a föld végleges (persze ez is viszonylagos) felhagyásáról van szó, akkor keletkezik a parlag, ha csak időszakos pihentetéséről egy újabb bevetés előtt, akkor ugarról beszélünk. De mint később látni fogjuk ez sem mindenhol egyértelmű. A fentiek bemutatására az alábbiakban idézek néhány lexikoni megfogalmazást ezen fogalmakra, így összevethetők az általános, a néprajzi és a mezőgazdasági meghatározások egymással.

Parlag: „tájszóval parrag v. pallag, miveletlen és nem használt mezőföld, főképen szántóföld. Az ugartól abban különbözik, hogy az csak egy évig marad vetetlenül, de ezen idő alatt is rendszeres mivvelésben részesül, míg a P. több évig is miveletlenül és vetetlenül marad s legfeljebb legelőül szolgál.”(Pallas Lexikon).

“egy vagy több évig vetetlenül, műveletlenül álló szántóföld. *Pallag, parrag* néven is ismert. A parlag szláv jövevényszó és eredetileg a pihentetett földet jelentette, azaz a művelés áttételét a kimerült földről a pihentetetre. Erre utal az is, hogy szláv nyelvekben ugar jelentése van, tehát a talajművelés és legeltetés mellett pihentetett föld értendő alatta.– *Irod. Kniezsa István. Szláv jövevényszavaink a gazdasági élet köréből* (Magy. Nyelv, 1950); *Belényesy Márta: A parlagrendszer XV. századi kiterjedése Magyarországon* (Ethn., 1964).”(Magyar Néprajzi Lexikon)

A mezőgazdasági szakirodalomban a parlagok, a gyepek művelési állapot szerinti felosztásán belül alkotnak egy külön csoportot, és a termőgyepek leromlási folyamatának egy stádiumát képviselik:

“A **termőgyep** növényállománya mezőgazdasági hasznosítási célokra alkalmas, extenzív vagy intenzív gyeptermesztési eljárásokkal művelhető, termőképessége a termőhely ökológiai adottságainak megfelelő szinten tartható.

A **felhagyott gyep** a hasznosítatlan, magára hagyott gyep művelési ágba tartozó területet jelenti, ami nem azonos a földpihentetéssel. Ilyenkor a gyep növényállománya fokozatosan leromlik, és a leromlási folyamatban parlagmájd degradált, leromlott gyep alakul. A gyomnövények mellett megjelennek a cserjék bokrok, és az idő előre haladtával a terület értékes takarmányfüvekben

¹ Megjelent a következő kiadványban: Bartha S., Molnár Zs. (szerk.) (2008): A XI. MÉTA-TÚRA túsvezető füzet. Kézirat, MTA ÖBKI, Vácrátót.

egyre szegényebb lesz. A termőképesség helyreállítása, gazdálkodásra alkalmassá tétele, egyre költségesebbé válik.

Parlag-gyepként határozható meg az a mezőgazdasági gyepterület, amelynek művelését, hasznosítását időszakosan abbahagyták, vagy rendszertelenül végzik és ez által elgyomosodó, elcserjésedő gyepet találunk rajta. Az esetenként szárazúzóval mulcsra vágott növényzetű gyeppek szintén ebbe a kategóriába tartoznak. Ezek a területek visszagyepesítéssel és gyepműveléssel termőképes kultur állapotba hozhatók, vagy ősgyep jellegűvé tehetők. Az értékes gyepalkotók vissza szorulóban vannak, de még nem hiányoznak a gyepállományból, ismételt művelésbe vétellel termőképességük helyre áll, a természet intenzifikálásával hozamuk fokozható.

Degradált gyeppek közé soroljuk azokat a gyepes növénytakaságokat, amelyek termését hasznosítják, de a gyeptermesztési eljárások elmaradása és a legeltetéses hasznosítás csökkenése, vagy a gyep túlzott igénybevételéből adódó szakszerűtlen alkalmazása következtében a hasznos gyepalkotók aránya folyamatosan csökken, és emellett gyomosodásuk fokozódik. Szakszerűtlen hasznosításként alulhasznosítást és túlhasznosítást ismerünk.” (Szemán 2006)

Ugar: „oly szántóföld, melyet valamely termény betakarítása után egy egész éven keresztül vetetlenül hagynak, ezen idő alatt azonban megművelésben részesítenek. Ez a körülmény teszi a különbséget az ugar és a parlag között, mely utóbbi oly szántóföldet jelent, mely szintén egy v. több évig vetetlenül marad, de ezen idő alatt megmunkálásban nem részesül. A fenti értelemben vett ugar másként egész v. fekete ugarnak mondatik, ellentétben a fél v. zöld ugarhoz, mi alatt u. n. ugarnövényekkel, nevezetesen takarmányfélékkel bevetett ugart értenek s mely után szintugy mint a fekete ugar után, őszi gabonát vagy őszi repcét vetnek. Ez okból ugarnövénynek csak oly növény tekinthető, mely a földet korán és oly állapotban hagyja el, hogy az őszi vetemény utána sikerrel elvethető. Közönségesen háromszor szokás az ugart szántani, mely szántások elseje ugarolásnak, másodika forgatásnak vagy keverésnek, harmadika vetőalászántásnak mondatik (1. Szántás). Hazánkban 1871-ben 2.297,108 ha. volt fekete ugarnak hagyva, ami az összes szántóföld 23%-ának felel meg. Azóta évről évre fokozatosan hanyatlott a területe, úgy hogy 1894-ben már csak 1.724,516 ha.-t, vagyis a szántóföldnek 14,24%-át foglalta el. Azonban más kultúrállamokkal összehasonlítva, még ez a terület is aránylag nagy, mert Ausztriában, Német- és Franciaországban alig 7-8% esik a fekete ugarra, Nagy-Britanniában pedig csak 2,3%, miből következtethető, hogy hazánkban is a fekete ugar területe még lényegesen csökkenthető; ez pedig közgazdasági szempontból is felette kívánatos. V. ö. Hensch A., Az okszerű talajművelés elmélete és gyakorlata (Budapest 1885); Cserhádi S., Az okszerű talajművelés alapelvei (u. o. 1896). (Pallas Lexikon).

“a nyomásos gazdálkodási rendszerben az egy évre pihentetés céljából vetetlenül hagyott szántóföld. Szemben a parlaggal, az ugar mindig talajművelés (szántás) és időszaki legeltetés mellett pihentetett földet jelent. Így vált a nyomásos gazdálkodás egyik alapvető tényezőjévé. Trágyázást egyáltalán nem vagy csak kismértékben igényel, tehát ugyanazon a területen az évről évre történő gabonatermesztés csak a talaj időszaki és rendszeres pihentetésével folytatható. Mo.-on a paraszti gazdaságokban a 14. sz.-ban vált általánossá az ugarhagyás, s egészen a 19. sz. derekáig általános maradt országszerte. Némely elmaradottabb vidéken még a 20. sz.-ban is fellelhető. Az ugarnek két változata ismeretes: a fekete ugar és az ebből kialakult zöld ugar, mely utóbbi a javított háromnyomásos rendszer jellemzője. Ugarnak nevezik helyenként a pihenő szántóföldet felverő gázt, gyomot is ugarosodik, azaz gyomosodik. (még: ugarvetemények, szántás) – Irod. Bakács István: Az ugarföld megművelésének kérdése és a magyar kormányhatóságok (Levéltári Közl., 1946); Kniezsa István: Szláv jövevényszavaink a gazdasági élet köréből (Magyar Nyelv, 1950); Wellmann Imre: Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században (Agrártört. Szle, 1961).

A **zöld ugar** a fekete ugarral szemben, az ugarnövényekkel, nevezetesen takarmányfélékkel bevetett ugar elnevezése s mely után szintúgy mint a fekete ugar után, őszi gabonát vagy őszi repcét vetnek. Ez okból ugarnövénynek csak oly növény tekinthető, mely a földet korán és oly állapotban hagyja el, hogy az őszi vetemény utána sikerrel elvethető. Közönségesen háromszor szokás az ugart szántani, mely szántások elseje ugarolásnak, másodika forgatásnak vagy keverésnek, harmadika vetőalászántásnak mondják.

A zöld ugar ütötte az első komoly részt a több évszázados múltra visszatekintő nyomásos gazdálkodáson. Az ugar vetése a kapás- és takarmánynövények termesztésével, térhódításával szoros kapcsolatban áll. Nyomásos gazdálkodás mellett a fenti növényeknek csak az ugarban, kisebb részben a tavaszi nyomásban tudtak helyet adni. Az ugar vetése Angliában és Németalföldön már a 17. sz.-ban megindult, Ny-Európa többi részén a 18–19. sz. fordulóján. Magyarországon a 19. sz. elején egyes helyeken vetették már az ugart, bár a földesurak tilalmazták, mert a talaj kimerülésétől tartottak. Megakadályozni, feltartóztatni azonban nem lehetett azt az átalakulási folyamatot, amelynek a zöld ugar elterjedése fontos kísérője volt, ezért legalább az ugarvetemények megadóztatásával próbálkoztak, amikor dézsmát akartak szedni utánuk. Az ugarvetemények dézsmamentességét az 1836. évi törvények mondták ki. A zöld ugar nyitotta meg az utat a modern váltógazdálkodás felé”. (Magyar Néprajzi Lexikon)

Ugar: olyan, növénytermesztéssel hasznosított terület, amelyen az újabb vetésig – általában hosszabb ideig –, csak talajmunkát végeznek, többnyire a talaj pihentetése céljából, vagy gazdasági megfontolás miatt. A talajmunka a

gyomosodás megakadályozását, a termőréteg tápanyagainak feltárását, a talaj víztartalmának növelését szolgálja. Az ősszel mélyszántott területet tavasszal újrászántják, majd a szántást addig nyitva tartják, míg az évelő gyomok gyöktörzsei, tarackjai ki nem száradnak. Ezután a szántás felületét lezárják. (A mezőgazdaság földrajza)

Ugar: a természetből időszakosan kivont, tehát be nem vetett, de rendszeresen művelt szántóföld. A gyomosodás megelőzése végett többnyire szántották (fekete ugar). (Agrároldal)

Ugarlegelő: „a fekete ugarnak hagyott szántóföldön nyert legelő, melynek tartama az elővetemény betakarításától az ugarolásig terjed. Minthogy az ugar rendszerint tavaszi gabonára következik, az ugarolás pedig többnyire csak a következő év tavaszán a tavaszi vetések befejezése után ejtetik meg, viszonyaink közt azt mondhatjuk, hogy az ugar augusztus elejétől jövő évi májusig tart. Okszerűen kezelt gazdaságokban a ugarlegelőt teljesen mellőzik s az ugart inkább takarmány termelésére fordítják. Minthogy azonban oly községekben, hol a fordulókényszer fennáll, az egyes gazda az ugar legeltetését nem mellőzheti, másrészt a fordulókényszerrel járó ugarlegeltetési rendszer lehető korlátozása közgazdasági törvényhozás minden kulturállamban módot nyújt ennek megszüntetésére. Nálunk a mezőgazdaságról és mezőrendőrségről szóló 1894. XII. t.-c. intézkedik ez iránt.” (Pallas Lexikon).

Ugarolás: „Bizonyos időben végrehajtott szántásnak különös elnevezésük is van. Ugarszántásnak v. ugarolásnak nevezik az első szántást, melyet a fekete ugarban tesznek. Őszi ugarolás alatt pedig rendszerint a tavasziak alá adott őszi szántást értik. Forgató szántás vagy forgatás az ugarszántást követő második szántás, továbbá minden ismételt szántás, mely a megelőző szántással egy irányban történik, míg keverő szántásnak vagy keverésnek az oly szántást mondják, mely a megelőző szántásra keresztben történik, minthogy ily szántás a földrészeket kitűnően összekeveri. Néhol az ugarnak adott 3-ik szántás is keverésnek mondatik. Vetőszántás vagy vető alá szántás alatt pedig azon utolsó szántás értendő, melyre a vetés történik. V. ö. Hensch Árpád, Az okszerű talajművelés elmélete és gyakorlata (Budapest 1885), Cserhádi Sándor, Az okszerű talajművelés alapelvei (Budapest 1896).” (Pallas Lexikon).

Tarló: „tájkiejtéssel talló v. tarró, learatott gabonának vagy lekaszált más növénynek a földben visszamaradt csonka szára, általában a learatott v. lekaszált gabonaföld.” (Pallas Lexikon).

Tarló: tágabb értelemben minden növény betakarítása után visszamaradt termőhely, ahonnan a csonkokat még nem takarították el. (A mezőgazdaság földrajza)

A **puszta** szó jelentése majdhogynem tájanként, tudományterületenként eltérő, ezért nehéz egy konkrét definíciót adni rá. Általánosságban egykor emberek lakta illetve hasznosította helyet jelent (pl. elhagyott faluhely), amelyet később gyakran legeltetésre használtak (pl. Bél 2001). Mivel a puszta gyakran egykori szántók, települések helyén keletkezett, flórája részben parlagflóra.

Lássuk a fellelt meghatározásokat:

„általában lakatlan és műveletlen síkföld. Szorosabb értelemben kisebb-nagyobb önálló, azaz oly mezei birtok, mely nem tartozik más község kebelébe. Ilyenek különösen azon egykori falvak határterületei, melyekről a lakosok háborus időkben elvándoroltak. Minthogy a régi puszták helyén részint majorokkal fölszerelt birtokok, részint községek keletkeztek, jelenleg puszta v. praedium alatt oly valamely községtől rendszerint távolabb fekvő és tekintélyesebb kiterjedésű földbirtok értendő, mely csakis földesúri majorsági földekből alakult, míg a községektől szintén távol fekvő, de kisebb kiterjedésű oly birtokokat, melyek volt jobbágyi telkekből alakultak, tanyáknak nevezik, a puszták helyén létesült községek pedig eredetüket a nevükben őrizték meg, pl. Puszta-Kürth, Puszta Somorja stb.” (Pallas Lexikon)

„A puszta szó legáltalánosabb jelentése a magyar nyelvben: kietlen, sík vidék, kopár, fátlan terület. Jóval gazdagabb azonban e szó jelentéseinek, a hozzá fűződő asszociációk száma.

Elsősorban földrajzi vonatkozásban szokták meghatározni a kifejezést, mint tájalakulatot, amelyet a sztyeppével rokonítanak vagy azonosítanak.

Néprajzi, történelmi vonatkozásban a 'puszta' elnéptelenedett települést jelent, valamint az egykor Debrecen város tulajdonát képező területeket, ahol külterjes állattenyésztés és pásztorkodás alakult ki.

A puszta keletkezésének háttérében történelmi katasztrófa (tatárjárás), súlyos adóterhek, járványok terjedése állhatott. Érdekességként említést érdemel, hogy a külföldiek gyakran azonosítják a pusztát a hagyományos, tipikus magyar tájjal. A kifejezést más nyelvekben is megtaláljuk: desert (angol), die Pussta (német), plaine (francia), puszta (lengyel).” (www.puszta.com)

„Puszta: A szatmári adatok két jelentést mutatnak: 1. az elpusztult falu helye, 2. gyengén termő föld. Szátu pusztai: „a hol ez előtt regebben falu volt, de a tátárok által elpusztított” (Iloba); „...kényszerülvék lévén az egész község az idők mostohasága miatt, és az erdőségbe beljebb huzodni, pusztán hagyott helyét mai napig is pusztának, románul Dimbu pusseti (olv.: pusztai) nevezi”, drumu pustii „Puszta nevü dülőbe vezető út” (Lophágy); Puszta Mare, Puszta Mica: „e' két darab határ rész azért maradt puszta név alatt, mivel hajdan a' falu

a' földön volt 's a' források miatt odább az erdő alatt lassanként huzodván a' lakosság e' föld pusztán maradt" (Mogyorós); Pusztá: „egy nagy darab határ rész véleményesen kevés termést hozó földjei miatt neveztetik e néven" (Válaszút)." (Mizser Lajos)

A művelési rendszerek alakulása Magyarországon (rövid áttekintés)

1. Parlagoló rendszer

a. Szabályozatlan (vad) talajváltó rendszer

Ezt a rendszert a művelt és pihentetett föld térben és időben rendszertelen váltogatása jellemez. A határ valamely részét a szabad foglalás jogán szántóművelés alá vették, s a talaj kimerüléséig egyfolytában, pihentetés és trágyázás nélkül művelték. Amikor kimerült, elhagyták, ill. legelőként, kaszálóként használták, és újabb földet törtek föl eke alá. A parlagoló rendszer mint kizárólagos üzemrendszer csak nagy földbőség és ritka népesség mellett folytatható. A népesség szaporodásával a közösség szabályozása alá vonta a határbeli földek használati módját és ezzel előállt a szabályozott talajváltó rendszer. Ez természetesen nem jelentette a parlagoló rendszer teljes megszűnését, hiszen az még a nyomásos gazdálkodás mellett is előfordult századokon keresztül, csak a határ távolabbi részeire visszaszorulva.

b. Szabályozott talajváltó rendszer:

A parlagoló rendszer legfejlettebb formája, a szabályozatlan talajváltó rendszert Magyarországon a 13-14. században felváltó földművelési rendszer. A parlag és a szántóföldi termelésre kijelölt határrészen meghatározott időközönként változik a szántó és a legelő. Ezt a rendet a faluközösség szabta meg és mindenkire nézve kötelező volt (újraosztásos földközösség). A váltás időtartama 2-3 és 6-8 év közt váltakozott. Rendszerint a településhez közel fekvő határrészek kerültek felosztásra. Ezeket a részeket néhány évig részben szántónak, részben legelőnek, kaszálónak használták. A kimerült szántóföldet hagyták begyepesedni és bizonyos számú évig természetes füvelőként élték. Az addig legeltetett, trágyás földet (telek) pedig szántóművelés alá fogták. A parlagoló rendszer továbblépést jelentett a szabályozatlan (vad) talajváltó rendszerhez képest, de még ez a művelési szisztéma is nagy földbőséget szükségelt. Viszont már könnyű volt az átváltás a nyomásos gazdaságra, amennyiben a művelési és pihentetési időt lerövidítették és a földeket évenként váltogatták gabonatermesztés és ugarhagyás (legeltetés) között (Magyar Néprajzi Lexikon, Ágh 1999).

Az Alföldön a 15. században még mindig a parlagoló rendszer dominált, a Dunántúlon és a Kisalföldön az ugarrendszerrel vegyesen fordult elő. A magára hagyott begyepesedett parlagot legeltetéssel és kaszálással hasznosították. Kaszálás végett a parlagréteket sűrűn vették tilalmasba (Paládi-Kovács 1979).

A szabályozott talajváltó rendszert a Dunántúlon a 14-15. századig, az Alföldön a 18. századig alkalmazták.

2. Nyomásos gazdálkodás (ugarrendszer)

Földművelési rendszer, mely a megművelt és pihentetett (legeltetett) földterület szabályos, évi váltásán alapul. A nyomás szó arra utal, hogy a legelő állat megtapossa, azaz nyomja a gyomot és megtrágyázza a földet. Együtt jár vele a nyomáskényszer, ami a falu összes lakójának megszabja a vetett és pihentetett föld helyét. A Dunántúlon háromnyomásos formája terjedt el: a föld egyik részébe őszi, a másikba tavaszi vetés jutott, a harmadik ugaron maradt (Magyar Néprajzi Lexikon, Ágh 1999).

Ez a természetési rendszer évszázadokon keresztül uralta a falu mezőgazdaságát. A falu határában lévő szántót annyi dűlőre osztották amennyit a nyomáskényszer megkívánt. Ennek megfelelően oszlott meg a területen a földtulajdon. A soros ugardűlőben így senki sem vethetett abban az évben, mert ez az ugarnyomás közös legelője volt. Ebből a rendszerből alakult ki a vetésforgó.

a. Kétnyomásos gazdálkodás (14 sz.- 19. sz. közepéig)

A szántóföld felét gabonafélék foglalják el, a másik fele évről-évre vetetlen marad, azaz nyomásban tartott és legelőnek használják.

b. Háromnyomásos gazdálkodás (párhuzamosan a kétnyomással a 19. sz. közepéig)

Amikor ugar, őszi gabonaféle, tavaszi gabonaféle megoszlásban a szántóterület kétharmadát foglalja el gabonaféle, egyharmada pedig vetetlen.

c. Javított háromnyomásos gazdálkodás (19. sz.)

A háromnyomásos rendszernek egy fejlettebb változata, amelyben a fekete ugart részben vagy egészben felváltja a zöld ugar, amelyben takarmánynövényeket termesztnek és ezzel biztosítani tudják a belterjes állattartást.

d. Többnyomásos gazdálkodás (19. sz.)

A szántó több részre oszlik, az ugart többféle növényvel vetik be és már nem kimondottan gabonatermesztésre használják.

e. Váltógazdálkodás (19. sz. közepétől)

Vetésforgóra épülő művelési rendszer, amelyben a gabonafélék csak a felét foglalják el a szántóföldnek.

(vetésforgó: két hasonló igényű növény nem követheti egymást, hogy a talaj tápértékék a legjobban ki lehessen használni)
(Ágh 1999)

Felhasznált és ajánlott irodalom:

Ágh Zsófia (1999): Paraszti és polgári hagyományok a Kárpát-medencében. Mozaik Oktatási Stúdió Szeged.

Belényesy Márta: A permanens egymezős földhasználat és a két–három nyomásos rendszer kialakulása Magyarországon a középkorban (Ethn., 1960);

Belényesy Márta: A parlagrendszer XV. századi kiterjedése Magyarországon (Ethn., 1964).

Wellmann Imre: Határhasználat az Alföld északnyugati peremén a XVIII. század első felében (Agrártört. Szle, 1967).

Wellmann Imre: Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században (Agrártört. Szle, 1961).

Gyurikovics György: Földművelői tekintet ugarnak elmellőzéséről... (Tudományos Gyűjtemény, 1831. X.);

Bakács István: Az ugarföld megművelésének kérdése és a magyar kormányhatóságok (Levéltári Közl., 1946);

Hensch A., Az okszerű talajművelés elmélete és gyakorlata (Budapest 1885);

Cserhádi S., Az okszerű talajművelés alapelvei (u. o. 1896).

Bél Mátyás (író) Bán P. (szerk) Kondorné Látkóczki E. (ford.) 2001: Heves megye ismertetése 1730-1735. Heves Megyei Levéltár, Eger.

Paládi-Kovács Attila (1979): A magyar parasztság rétgazdálkodása. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szemán László (2006): Gyepgazdálkodási ismeretek. Gödöllő, SzIE-KTI Jegyzet.

Mizser Lajos (1996): Magyar elemek a szatmári (és az ugozsai) román helynevekben. A Kossuth Lajos Tudományegyetem XXXIII 53-58. Debrecen, Magyar nyelvtudományi Tanszékének Évkönyve.

A Pallas Nagy Lexikona. Pallas Kiadó Budapest, 1897.

A mezőgazdaság földrajza 2005. ELTE, jegyzet

Agrároldal honlapja: http://www.agraroldal.hu/ugar_szotar.html

www.pusztas.com